

РЕЦЕНЗІЇ. КРИТИКА

Н. П. Бондар

канд. іст. наук

Національна бібліотека України

імені В. І. Вернадського

**Новий каталог кириличних видань XV–XVI ст. Бібліотеки РАН:
(рецензія на видання «Кириллические издания отдела редкой
книги БАН: 1493–1600: каталог / Библиотека РАН; Сост.
М.Ю. Гордеева. А.А. Романова. – СПб.: БАН, 2010. – 170 с.»)**

Як відомо, бібліографічні попримірникові каталоги стародруків є запорукою введення відомостей про особливості примірників у широкий обіг та, врешті-решт, їхнього наукового використання. Однак подібна робота є складною для виконання, особливо коли йдеться про великі збірки зі значною репрезентацією видань та примірників, тому знайдеться небагато таких зібрань, сучасний стан яких, хоча б частково, вже вдалося відобразити в детальних попримірникових друкованих каталогах. Здебільшого подібні видання виходять невеликими тиражами, із зрозумілих причин не відзначаються якістю поліграфії, відтак, на жаль, не відразу набувають широкого оприлюднення. До певної міри втрачено й традиції рецензування каталогів стародруків, навіть не задля критичного аналізу їхнього складу та змісту, випрацювання напрямів змін, подекуди й широкого обговорення дискусійних особливостей опису, а іноді й похибок та недоречностей, а просто як засіб популяризації подібних публікацій та інформування про них фахівців.

Відтак попримірниковий каталог видань XV–XVI ст. Бібліотеки РАН (далі скорочено БАН), який нещодавно вийшов друком, є значним досягненням у бібліографуванні кириличних стародруків.

Каталог складається із короткого вступного слова «Від редактора» О.О. Савельєвої, передмови М.Ю. Гордєєвої, основної частини з описом видань і примірників, допоміжних покажчиків, укладених М.Ю. Гордєєвою та А.А. Романовою. Довідковий апарат каталогу складають покажчики видань за місцем друку та друкарнями, ав-

торів та назв видань, географічних назв, вказаних в описах осіб та установ-власників, печаток, літератури. Загалом каталог вміщує описи 148 примірників 75 видань. Варто відмітити, що каталог російської академічної бібліотеки виконаний на високому фаховому «академічному» рівні – відзначається добротністю, лаконічністю, продуманістю, чіткістю та логікою подачі матеріалу.

У передмові вміщено огляд колекції, виділено унікальні та рідкісні видання, охарактеризовано майже трьохсотлітню історію комплектування збірки та відображення її в друкованих каталогах, історію надходження до БАН збірок книг та окремих примірників. Тут вказано походження примірників зі збірок А.С. Ширяєва, С.П. Алексєєва, Ф.А. Толстого, Павла Доброхова, Н.М. Михайловського, П.А. Сирку, М.А. Єпифанова, М.І. Чуванова та інших бібліофілів, зазначено книжки, набуті внаслідок археографічних експедицій БАН переважно в північних регіонах Росії, зафіксовано внесок у роботу із комплектування, дослідження та бібліографування кирилических видань А.І. Богданова, Й. Бакмейстера, П.І. Соколова, В.І. Срезневського, А.І. Копанєва, М.Ю. Бубнова, О.О. Амосова та інших фахівців.

Попримірниковий каталог організований за хронологічним принципом розміщення матеріалу, здебільшого традиційним для каталогів кирилических стародруків. Бібліографічний опис примірника складається із таких основних позицій, як «збереження», «записи», «штампи», «обкладинка», «старий шифр», «бібліографія примірника», «шифр» та ін. Зручною в користуванні є структура, в якій є опис видань, із окремою нумерацією, і опис примірників. Однак цей принцип не завжди витримується при описі видання, представленого одним примірником. До поля «сохранность», тобто «збереження», включено і опис відсутніх аркушів, і замінені рукописними, і дефектів – підклеюк, втрат фрагментів, механічних ушкоджень тощо. Можливо, варто було б розділити цю позицію опису на кілька окремих полів, наприклад, «формула примірника», «дефектність» та «стан збереження».

Заслуговує на увагу те, що записи на примірниках передані зі збереженням оригінальної графіки та орфографії, що підвищує інформативність такого матеріалу та його наукову вартісність. Гідне високої фахової оцінки і намагання укладачів каталогу детально охарактеризувати особливості примірників, зокрема, такі, як штампи, печатки, наліпки, рукописні помітки, давні шифри, оскільки подекуди лише за ними можна встановити історію походження та

побутування примірника. Адже зараз намітилася тенденція випуску каталогів фондів збірок без фіксації цих позицій¹.

До каталогу додано 13 ілюстрацій, і, попри їхню невелику кількість, укладачі намагалися якомога детальніше візуально продемонструвати особливості описаних примірників. Так, тут є зображення штампів і печаток різного часу збірки БАН, автографи – Строганових, Петра Могили, А.П. Богданова, есклібрис бібліотеки Радзивілів тощо.

Укладачі каталогу в передмові наголосили, що «не претендували» на детальний опис особливостей видань, оскільки збірка не дає достатнього для цього матеріалу, а намагалися якнайдетальніше відзначити особливості примірників (с. 20). Попри це їм вдалося внести й окремі вартісні зауваження щодо особливостей опису деяких стародруків XVI ст. Наприклад, внесено корективи в сигнатурну і аркушеву формулу вільнюського Псалтиря бл. 1600 р. друкарні Мамоничів (с. 20–21, 139) порівняно із тією, яка відображена в більшості каталогів, зокрема, зведеному каталозі кирилических книг XVI ст. О.О. Гусевої [1, с. 1097, № 171]. Дещо видозмінено формулу видання вільнюської Граматики Лаврентія Зизанія 1596 р. (№ 47, с. 119).

Відтак, у каталозі описані дуже цікаві науково вартісні примірники, в тому числі й надзвичайно важливі для дослідників стародрукованої спадщини. На наш подив, у збірці БАН виявилось дуже багато видань, побутування яких пов'язане з Україною і дуже тісно кореспондується із примірниками з фондів НБУВ. Далі за текстом наведено лише декілька найяскравіших прикладів.

У збірці БАН містяться примірники, вже давно введені в історичний контекст, зокрема, такі, що стосуються спадщини Івана Федорова. Наприклад, у збірці БАН є львівський Апостол 1574 р., вкладений в храм Успіння Богородиці в Заблудові вдовою заблудівського службеника Сака Улитою 26 квітня 1578 р. (с. 53, № 18.1).

¹ Зокрема, тенденція до спрощеного попримірникового опису помітна в низці каталогів Російської державної бібліотеки – наприклад, *Немировский Е.Л.* Книги кирилловской печати: 1491–1550 : Каталог. – М., 2009. – 272 с. : ил.; *Немировский Е.Л., Емельянова Е.А.* Книги кирилловской печати, 1551–1600 : Каталог. – М., 2009. – 320 с. – (Книжные памятники РГБ); *Емельянова Е.А.* Старообрядческие издания кирилловского шрифта конца XVII – начала XIX в.: Каталог. – М., 2010. – 500 с.: ил.

Як відомо, саме в Заблудові, в маєтності гетьмана Григорія Ходкевича, у відкритій ним друкарні розпочалася післямосковська видавнича діяльність друкарів Івана Федорова та Петра Мстиславця. Вклад здійснений будівничим того ж храму, добрим приятелем Івана Федорова, названим у тексті «протопопом ілієнорієм подляським», Нестором Козменичем. Велика вірогідність того, що Апостол 1574 р. Улита Сакова отримала безпосередньо від Івана Федорова, можливо, за посередництва того ж протопопа Нестора. Традиційно цей примірник Апостола 1574 р. згадується в монографічних виданнях, присвячених Івану Федорову, оскільки засвідчує вірогідні подальші його контакти зі своїми заблудівськими соратниками. З цим примірником кореспондується примірник Апостола 1574 р. зі збірки Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ) із записом від 11 грудня 1575 р. дружини вже покійного на той час гетьмана Григорія Ходкевича Катерини Ходкевичевої, уродженої Вишневецької. Запис засвідчує вклад Апостола вдовою Г. Ходкевича до Благовіщенського храму Супрасльського монастиря неподалік від Заблудова в пам'ять померлих чоловіка та двох синів. Вірогідно, що примірник Апостола, де було вміщено посвяту її чоловікові Г. Ходкевичу, К. Ходкевичева-Вишневецька також отримала безпосередньо від Івана Федорова. Існування двох Апостолів 1574 р., які побутували в Заблудові і в сусідньому Супраслі в колі людей, добре знайомих з Іваном Федоровим, робить гіпотезу про те, що саме Іван Федоров надіслав туди примірники свого львівського дітища, ще більш переконливою. Цікаво, що обидва примірники – і з БАН, і з НБУВ походять з бібліотеки М.М. Михайловського. Фактографічні відомості цікаві для українських бібліографів, зокрема, й для нас особисто через те, що у фондах НБУВ зберігається декілька примірників з цієї ж збірки. Микола Матвійович Михайловський (1815–1877) – статський радник, з 1836 по 1870-ті роки служив у Комітеті правління Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі, бібліофіл, збирач книг і рукописів. У 1908 р. більша частина його рукописної колекції була закуплена Імператорською Публічною бібліотекою (зараз РНБ), у тому ж році БАН придбала його збірку стародруків. Частину стародруків цієї збірки перевіз із Петербурга до Ніжина і близько 1918 р. передав до Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька Іван Миколайович Михайловський, уроженець Петербурга, син М.М. Михайловського, викладач російської сло-

весності Ніжинського історико-філологічного інституту та міської класичної гімназії. Пізніше, 1934 р., стародруки М.М. Михайловського в складі збірки Ніжинського історико-філологічного інституту були передані до Києва. Відтак шляхом публікації попримірникових каталогів БАН, РНБ, НБУВ можна у віртуальному вигляді відтворити цінну збірку стародруків М.М. Михайловського. В каталозі БАН загалом зафіксовано 13 примірників видань XVI ст. зі збірки М.М. Михайловського.

Інший примірник львівського Апостола 1574 р. збірки БАН (с. 55, № 18.4) цікавий тим, що в нього вкладений аркуш з екслібрисом визначного джерелознавця, філігранолога та історика паперу Миколи Петровича Лихачова (1862–1936), де розміщено машинописний текст із нотатками про герб, яким користувався Іван Федоров, що є гербом роду Рогоз. Текст підписаний Владиславом Крескентійовичем Лукомським (1882–1946), відомим генеалогом та геральдистом.

Збірка стародруків БАН надзвичайно цікава своїм українським пластом, якщо мати на увазі окрім видань, надрукованих в Україні, й видання з українським побутуванням, записами, що свідчать про приналежність примірників відомим українським діячам. Заслужує на увагу те, що в збірці БАН великою кількістю примірників представлені українські видання. Подекуди тут зберігається більше примірників українських видань, аніж у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Наведемо декілька прикладів: Новий Завіт із Псалтирем (Острог, 1580) – 4 примірники у БАН (№ 24.1–24.4, с. 66–68) та 1 – у НБУВ; Граматика (Львів, 1591) – 5 примірників у БАН (№ 6.1–6.5, с. 96–98) та 3 примірники в НБУВ.

Окремі зафіксовані в каталозі примірники відзначаються значною науковою вартісністю завдяки цінним провенієнціям. З каталогу дізнаємося, що Євангеліє учительне (Заблудів, 1569) містить запис від 17 березня 1580 р. представників родини Строганових – Семена Анікейовича (1540–1586) та Максима Яковича (1557–1624) (с. 50, № 16.1) про вклад книжки на Силву, в храм живоначальної Трійці. Походить цей примірник зі збірки того ж М.М. Михайловського. Загалом багато Строганових були книжниками. Відомо багато книжок, вкладених до різних церков та монастирів численними представниками родини Строганових. У записі йдеться про село Силву Пермського району Пермського краю. Церква під назвою

Свято-Троїцька, єдиновірча, фундована, безперечно, тими ж Строгановими, існує в Силві й донині. Джерела свідчать, що у великій бібліотеці Анікея Федоровича Строганова (1497–1569) було 27 Євангелій учительних, надрукованих у Заблудові Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем, 18 з них за заповітом відійшли його синові Семену та онуку Максиму. Вірогідно, така кількість примірників Строгановим потрібна була для забезпечення книгами своїх численних фундацій. Загалом до наукового обігу введено відомості про те, що Строганови закупили велику кількість книжок починаючи від початку їх друку в Москві. Зокрема, у власності Анікея Федоровича Строганова було 48 примірників московського Часовника 1565 р. друку І. Федорова та П. Мстиславця [3, с. 30].

На деяких примірниках містяться записи, що належать видатним українським церковним ієрархам. Так, примірник острозького видання «Апокрисису» Христофора Філалета 1597–1599 рр. (с. 126, № 54.1) має власницький запис на титульному аркуші київського митрополита Петра Могили. Цікаво, що у власності П. Могили було кілька примірників «Апокрисису» – ще один примірник з його автографом зберігається в РДАДА в Москві [1, с. 1079]. Окрім того, варто згадати і стародруковані й рукописні пам'ятки у фондах НБУВ із власницькими записами Петра Могили (1596–1647). Наприклад, такий запис має острозьке видання «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» 1607 р. (Кир.795), яке походить з бібліотеки Києво-Софійського собору.

На примірнику «Книги о посництві» Василя Великого 1595 р. (с. 107, № 40.2) міститься ранній вкладний запис 1596 р. архімандрита Жидичинського монастиря Гедеона Юрійовича Балабана про надання книжки до цього монастиря. Запис дуже інформативний, оскільки тут згадано всіх світських та церковних ієрархів, так чи інакше причетних до життєдіяльності монастиря – польського короля Сигізмунда III, луцького старосту Михайла Олександровича Семашка, «відступників від православ'я» Київського митрополита Михайла Рагозу, єпископів володимирського Іпатія Потія, луцького Кирила Збируйського, холмського Йосифа Пельчицького, полоцького Германа Протопоповича, князя Костянтина Костянтиновича Острозького, Київського воеводу, маршалка землі Волинської, Володимирського старосту, екзарха трону Константинопольського; далі перераховано владик, які залишилися в православ'ї, в тому числі й родичів – Львівського владика Гедеона Марковича Балабана, ек-

зарха трону Константинопольського, та Унівського архімандрита Ісайю Євстахійовича Балабана, окрім того, Києво-Печерського архімандрита Єлисея Плетенецького, архімандрита Овруцького Павшу (його ім'я Богухвал випущено або через складність для засвоєння, або через некалендарність). Цікаво, що у фондах НБУВ зберігається рукописний збірник полемічного характеру, створений наприкінці XVI ст., що містить ідентичний вкладний запис жидичинського архімандрита Гедеона Балабана [с. 203–205, № 104]. Загалом подібні записи, передані у відповідності до оригіналу, слугують цінними джерелами достовірної історичної інформації.

У рідкісному примірнику видання «Справедливое описание Брестского собора» Іпатія Потія (Вільнюс, 1592), що походить зі збірки Жировицького монастиря, в поаркушному записі згадано тодішніх церковних владик Михайла Копистенського, Михайла Рогозу та [Гедеона] Балабана (с. 127–128, № 53). На деяких описаних у каталозі стародруках збірки відчитуються провенієнції визначних російських державних та церковних діячів – так, на примірнику вільнюського Євангелія без сигнатур 1600 р. є ранній вкладний запис російського патріарха Іова у Вяжетський монастир у Новгороді 1604 р. (с. 132–133, № 58.1). На примірнику вільнюського Євангелія учительного друкарні Мамоничів 1595 р. є запис 1599 р. про його придбання в Москві на кошти великого князя Бориса Федоровича, тобто російського царя Бориса Годунова (1552–1605), для Покровського Ємецького монастиря.

До складу колекції входять примірники із ранніми вкладними записами. Наприклад, Євангеліє «вужькошрифтне», надруковане приблизно 1556–1556 рр. (за датуванням, яким скористалися укладачі каталогу) (с. 42, № 8.3) із записом 1569 р. про вклад до Введенського Корнил'євого монастиря боярином вологодського владики Макарія Дмитром Яковичем Беляєвим та братом його старцем Макарієм. Цікаво, що примірник містить рукописні вставки, датовані початком 60-х років XVI ст., на що вказує датування за філігранями (1564 р.).

Окремі примірники є визначними історико-культурними пам'ятками завдяки своїм індивідуальним особливостям. Серед включених до каталогу є примірник «Артикулу християнської віри» Філіпа Меланхтона (ймовірно, Тюбінген, 1562) (с. 44, № 12), у власницькій видавничій оправі, на якій відтиснений портрет перекладу твору на церковнослов'янську мову Примуса Трубера із датою «1563».

Варте уваги й те, що примірник походить із Несвізької бібліотеки Радзивілів, про що свідчить відповідний екслібрис на верхньому форзаці. Як відомо, багато представників цієї родини були пристрасними бібліофілами.

Як зазначено у передмові (с. 6), у фонді зберігається унікальний примірник видання «Справедливое описание Брестского собора» Іпатія Потія (Вільнюс, бл. 1597; № 53) та рідкісна «Унія» Іпатія Потія (Вільнюс, 1595, № 44; відомо 2 примірники²). У складі збірки фіксуються й інші рідкісні видання – Тріодь пісна (Себеш, 1588; № 23; відомо 10 примірників), Євангеліє (Монастир Іоанна Предтечі біля Бухареста, 1582; № 27, відомо 10 примірників), «Пандекти» Никона Черногорця (Вільнюс, бл. 1592; № 39 а, відомо 6 примірників), «О христианском благочестии» М. Пігаса (Львів, 1593, № 38, відомо 3 примірники), «Молитви повседневные» (Вільнюс, 1596; № 48, відомо 7 примірників). М.Ю. Гордеева зазначає, що в процесі роботи над каталогом серед кириличних стародруків було виявлено ще 5 додаткових примірників, серед яких є й рідкісні (с. 6).

Збірку кириличних стародруків БАН можна класифікувати як збірку із багаторічною «історичною» пам'яттю. До її складу входять примірники, які надійшли до БАН ще за часів Андрія Івановича Богданова (1692–1766), одного із перших російських книгознавців та бібліографів, що обіймав посаду помічника бібліотекаря та хранителя російського відділу, укладача першого друкованого каталогу академічної бібліотеки, відомого під назвою «камерного».

У каталозі БАН описані примірники, що походять з бібліотек представників російської царської / імператорської родини. Так, один з примірників «Книги о посництві» Василя Великого (Острог, 1594) (с. 110, № 40.5) належав царевичу Олексію Петровичу (1690–1718), синові Петра I, і містить його власноручні записи. Примірник був подарований Олексію Петровичу Д.М. Голіциним. Дмитро Михайловичем Голіцин (1665–1737) – князь, російський державний і політичний діяч, київський генерал-губернатор у 1711–1718 рр., з 1718 рр. – сенатор, 1726–1730 рр. – член Верховної таємної ради. Він

² Відомості про кількість збережених до сьогодні рідкісних примірників збірки БАН подано відповідно до каталогу: *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в. : Св. кат. : В 2-х кн. – М., 2003. – 1356 с.: ил.

був відомим знавцем книжок та бібліофілом, власником великої книгозбірні, що зберігалася в його маєтку Архангельське. Цікаво, що в збірці НБУВ є примірник іншого острозького видання – Біблії 1581 р., подарований тим само Д.М. Голіциним у 1704 р. ченцеві Київського Пустинно-Микільського монастиря Маркіяну Белевичу.

Примірники Мінеї загальної (Москва: А. Невежа, 1599) (с. 131, № 57.1) та «Сумми» Петра Канізія (Рим, 1583) (с. 84, № 29) перебували в збірці царівни Наталії Олексіївни (1674–1716), сестри Петра I.

Вартими уваги є й багато інших примірників, описи яких включено до каталогу. Можна було б дорікнути укладачам за відсутність детальної характеристики збірки в передмові, але маємо надію на те, що вони розкриватимуть особливості примірників у своїх подальших публікаціях. Відтак каталог є високоякісним зразком петербурзької академічної школи і загалом гідно представляє російську бібліографію стародруків. Окрім того, хочеться побажати науковцям БАН плідного продовження роботи з бібліографування та дослідження кириличних стародрукованих пам'яток, оскільки в передмові сказано, що каталог відкриває нову серію, тому чекаємо наступних його випусків.

1. *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в. : Св. кат. : В 2 кн. – М. 1356 с.: ил.

2. *Иванова О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А.* Слов'янська рукописна кирилична книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : наук. кат. : палеогр. альбом . – К., 2010. – 793 с.: іл.

3. Род Строгановых: культурно-исторические очерки. – Екатеринбург, 2007. – 256 с.: ил.